

СТРАТИФІКАЦІЯ КОНЦЕПТУ

У статті проводиться стратифікація концепту у зв'язку зі структурою комунікативної особистості. З'ясовуються особливості вербалізації концепту, причини її відсутності.

Ключові слова: концепт, структурний компонент, вербалізація, комунікативна особистість, рівні комунікативної особистості.

Ключове поняття когнітивної лінгвістики — концепт — сьогодні найчастіше розглядається у двох напрямках — лінгвокультурологічному (Ю. Степанов, В. Жайворонок, В. Кононенко, Р. Кісь, В. Карасик, Г. Слишкін, С. Воркачов, В. Маслова, В. Колесов, А. Вежбицька, Є. Бартмінський та ін.) та семантико-когнітивному (З. Попова, Й. Стернін, І. Голубовська, О. Бабушкін, М. Болдирев, О. Лукашевич, Є. Рахіліна, Г. Бикова та ін.). Головна мета першого підходу передбачає дослідження дискурсу (мовлення) у зв'язку з культурою (матеріальною, духовною) народу, що дозволяє виявити культурну значущість фрагмента позамовної дійсності, а відтак — національні особливості культури. Основний зміст другого — семантико-когнітивного — напряму полягає в дослідженні кореляції семантичного простору мови з концептосферою народу, яка є інформаційною базою його свідомості й мислення, менталітету взагалі. Показовою є семантична еволюція терміна *когнітивний*: маючи базове значення «пізнавальний», він усе більше набуває значень «внутрішній», «ментальний», «інтеріоризований»¹. Можна твердити, що семантико-когнітивний підхід з його параметрами дії «від культури до свідомості» є продовженням лінгвокультурологічного з його параметрами «від мови до культури». Ці параметри об'єднані в когнітивно-дискурсивному напрямі, квінтесенцією якого є те, що «кожне явище може вважатися адекватно описаним і роз'ясненим тільки в тому випадку, якщо воно розглянуте на перехресті когніції і комунікації»².

Хоча зміст поняття «концепт» досить помітно варіює в різних напрямках когнітивної лінгвістики (крім названих, існують ще лінгво-логіко-філософський, психолінгвістичний, лінгвопсихологічний напрями³, межі між якими, звичайно, умовні) та в дослідженнях деяких учених, можна виділити спільні погляди на природу цього утворення: концепт є основною одиницею свідомості; його зміст репрезентується в семантиці мовних знаків, хоча вербальна репрезентація апріорі є обмеженою: як глобальна одиниця мисленнєвої діяльності концепт має

¹ Кубрякова Е. С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопр. когнитив. лингвистики.— 2004.— № 1.— С. 9.

² Там же.— С. 16.

³ Іващенко В. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології).— К., 2006.— С. 7–47.

і невербалізовану частину змісту; упорядкована сукупність ментальних одиниць, що відтворюють пізнану суб'єктом дійсність, тобто синтез концептів, формує концептосферу; зафіксована в системних значеннях слів інформація про позамовний світ є одним із шляхів проникнення в концептосферу народу, а беручи до уваги й стереотипи його свідомості, — у когнітивну картину світу⁴; будучи вмістищем культурного знання, концепт слугує одиницею культури.

Що ж до стратифікації концепту, яку розуміємо як внутрішню структурну організацію компонентів, що формують його зміст, то поширеною в лінгвоконцептології є думка про трикомпонентну структуру концепту: «образ, певне інформаційно-поняттєве ядро і деякі додаткові ознаки»⁵. Якраз оці «деякі додаткові ознаки» є найбільш дискусійними і зумовлюють ряд питань, пов'язаних із проблемою стратифікації концепту, а саме: які існують принципи структурування концепту; які компоненти формують структуру концепту у двоєдиній іпостасі — як психоментального утворення і як одиниці культури; як пов'язана стратифікація концепту зі структурою комунікативної особистості; як взаємодіє слово (політичний термін) і концепт; які причини вербальної лакунності концепту?

Концепт структурують за двома принципами — польовим і рівневим (ієрархічним). Польова модель охоплює образ (перцептивний і когнітивний), інформаційний зміст (мінімум когнітивних ядерних ознак, що ідентифікують денотат концепту), інтерпретаційне поле, що об'єднує різні ділянки периферійних когнітивних ознак: оцінну, енциклопедичну, регулятивну, соціально-культурну та пареміологічну зони⁶.

Оскільки формування концепту здійснюється передусім через індивідуальну діяльність людини, зокрема комунікативну, природно розглядати структуру концепту в органічному зв'язку зі структурою комунікативної особистості. У сучасній теорії комунікації комунікативна особистість трактується не лише як окремих мовець, але й як певний, культурно зумовлений тип комуніканта. Послуговуючись трирівневою моделлю мовної особистості Ю. Караулова⁷, у моделі комунікативної особистості також можна виділити три рівні: прагматико-мотиваційний (охоплює наміри, мотиви), когнітивний (його одиницями є поняття, що формують «картину світу» як результат когніції, пізнання, позамовної дійсності), вербально-семантичний (вербальний досвід комуніканта, комунікативна компетенція). Кожному рівню, на нашу думку, відповідає певний структурний компонент: образ, поняття, аксіологічний складник. Впадає в око певна структурна подібність польової та рівневої моделей концепту. Така синхронність зумовлена іманентним розвитком концепту, типологічно схожим структуруванням знань у свідомості людини. У мовленнєвому акті вербалізується лише комунікативно релевантна частина цього дискретного утворення, яка, певна річ, не вичерпує всього його змісту. Адже значна частина концепту (і, можливо, більша) залишається за «вербальним кадром».

⁴ Карасик В. И., Стернин И. А. «Антология концептов» как попытка создания лингвоконцептологической энциклопедии // Лингвоконцептология. — Воронеж, 2008. — Вып. 1. — С. 33.

⁵ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — М., 2007. — С. 105; Колесов В. В. Язык и ментальность. — СПб., 2004. — С. 19–20; Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода // Науч. тр. Центроконцепта. — Архангельск, 1977. — Вып. 1. — С. 16–18.

⁶ Там же. — С. 106–114.

⁷ Караулов Ю. Н. «Четыре кита» современной лингвистики, или о предпосылках включения «языковой личности» в объект науки о языке : От содержания науки к её истории // Соотношение частнонаучных методов и методологии в филологической науке. — М., 1984. — С. 68.

Відсутність вербалізації стосується передусім образу — репрезентанта мотиваційного рівня. Цей рівень є опорним і визначальним у структурі комунікативної особистості. Його значущість пов'язана з тим компонентом у психічній структурі особистості, у якому ніби зосереджений досвід соціуму і який при народженні через структури мозку передається індивіду, регулюючи його життєву поведінку. В аналітичній психології К.-Г. Юнга цей компонент кваліфікується як колективне несвідоме⁸. За Юнгом, зміст колективного несвідомого не набувається в індивідуальному досвіді — він існує в *душі* уже від народження у вигляді архетипів, які успадковуються від предків⁹. З цим положенням юнганської концепції перегукується висловлена дещо раніше (1898) теза І. Франка про «ті сугестії... в яких чоловік вбирає в себе здобутки многотисячлітньої культурної праці всього людського роду»¹⁰. При цьому кожен індивід є носієм колективного несвідомого через свою належність до певної культури.

У контексті певної культури архетипи наповнюються етнокультурним змістом і виявляються в образах. Будучи завжди чуттєвим за своєю формою, образ як психічне явище може бути за змістом як чуттєвим, так і мисленнєвим (когнітивним). Таким він постає і в структурі концепту. У перцептивному образі відображено ті ознаки, що сформовані з допомогою відчуттів (зорових, слухових, нюхових, смакових, дотикових та ін.). Найбільш поширеними й інформативними є зорові образи. Когнітивний образ формується тими ознаками, що породжені метафоричним осмисленням предмета або явища (так званою когнітивною чи концептуальною метафорою¹¹). Когнітивний образ «прив'язує» абстрактний концепт до матеріальної навколишньої дійсності, яка часто в давньому народному світосприйманні набувала анімістичних ознак. Цьому сприяла анімістична віра предків, що сповідувала культ одухотвореної природи. Він і став, зауважує В. Жайворонок, основою первісного світогляду, релігійного за своїм характером¹². Для давнього народного світосприймання — «душею й тілом» — органічним було злиття духовного й матеріального. Це підтверджує формування змісту абстрактних концептів внутрішнього світу людини, до яких належить, наприклад, концепт «душа». Прикметною ознакою українського концепту «душа» є його концептуалізація через асоціативний потенціал метафори *собор*: у соборі можна *звірвати душу, відвести душу, душею чути*. Оскільки душа — це Боже створіння, то застерігають «не кривити душею», оберігати її від спокуси (про грішників кажуть: *Продав чортові душу, Душа в нього рогата*¹³, звідки і лайливі вирази: *проклята (чорова, ірдова та ін.) душа*). Коли, за християнськими уявленнями, душа відділялася від тіла, людина *віддавала Богові душу*. Душа — це ті духовні цінності, які людина оберігає (за крилатим висловом О. Гончара, «собори наших душ») і заради чого жертвує (*віддавати душу (життя), пожити душу (життя), душею наложити*)¹⁴. Такий когнітивний образ дає підстави говорити про складні психічні процеси, які відбуваються на домовному рівні і є імпульсом для зародження так званої архетипної семантики. Наявність архетипної семантики, яку еманують когнітивні чи чуттєво-наочні образи, підтверджують типові асоціації: народні збори — *віче*, дзвін (дзвеніння) — *церк-*

⁸ Див.: Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. Степанов О. М. — К., 2006. — С. 275.

⁹ Там же. — С. 397.

¹⁰ Франко І. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів : У 50 т. — К., 1991. — Т. 31. — С. 61.

¹¹ Пименова М. В. Душа и дух: особенности концептуализации. — Кемерово, 2004. — С. 14.

¹² Жайворонок В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 3.

¹³ Там же. — С. 209.

¹⁴ Словник української мови : В 11 т. — К., 1971. — Т. 2. — С. 445–447.

ва, національно-визвольні змагання — *козак*, *кобзар* — *Т. Шевченко*. Вони є своєрідним ключем до етнокультурної ідентифікації. Показовими у цьому контексті є філософські роздуми І. Ільїна: «Ми встановили, що національність людини визначається не довільно, а укладом її інстинктів і її творчого акту, укладом її безсвідомого і, більш за все, укладом її безсвідомої духовності. Покажи мені, як ти віруєш і молишся, як виявляються в тебе доброта, геройство, почуття честі й обов'язку; як ти співаєш, танцюєш і читаєш вірші; хто твої улюблені вожді, генії і пророки, — скажи мені все це, а я скажу тобі, якої нації ти син; і все це залежить не від твого свідомого вибору, а від духовного укладу твого несвідомого»¹⁵. Так чи інакше, у психічному житті людини колективне несвідоме існує поряд зі свідомістю, воно живить її. Ідеться про вплив так званого механізму каузальної атрибуції на поведінку комунікативної особистості у стереотипних ситуаціях, її уявлення про дійсність. Не маючи достатньо інформації про людину, один комунікант намагається розкодувати поведінку іншого комуніканта шляхом приписування йому певних намірів, мотивів, думок і почувань — того, що є серцевиною національного менталітету. Звідси випливає, що спосіб поведінки, зокрема комунікативної, визначається передусім укладом колективного несвідомого. Така теза певною мірою полемізує з досить логічним твердженням, що «менталітет формується під впливом економічних умов, політичних змін, соціально-політичних процесів, природних явищ, контактів з іншими етнічними групами і т. д.»¹⁶, у якому недооцінюється вплив архетипів на формування внутрішнього стану комунікативної особистості. На думку українського філософа Ю. Вассіяна, розрив між ланками тріади, які формують національний менталітет — спосіб почування, мислення і дій, — призводив в історичному вимірі до поразок українства: «Не думаємо так, як почуваємо, і не хочемо так, як думаємо, — ось форма українського душевного неладу, що його причиною є саме згадана посередність почуття, що створила сприймально-індивідуальний людський тип, який нездатний перемогти власну безвладність динамікою волі як способом чинного життя»¹⁷. Тому важливо, щоб структура концепту попри її нежорсткий характер мала стійку основу. Адже саме на ранніх етапах етногенезу закладаються ті знання, які формують центральну зону культури (або культурне ядро), що залишається незмінною протягом усього історичного буття народу¹⁸. Якраз ця зона (внутрішній образ «нас») забезпечує цілісність когнітивних стереотипів народу, а на особистісному рівні (образ «себе») — бути своїм для своїх.

Найбільш структурованою частиною концепту є поняття. Воно сигналізує про еволюцію концепту від образного компонента до власне мисленнєвого (раціонально-логічного). Поняттєвий складник концепту є основою значення слова. Поняття охоплює той мінімум когнітивних ознак, що є найважливішими, базовими для концептуалізації денотата на логіко-раціональному рівні. Цей інформаційний мінімум ознак конститує ядро значення слова (сигніфікат), навколо якого формуються його прагматична (конотативна) і периферійна частини. Адже людина, пізнаючи певний предмет чи явище, водночас передає своє став-

¹⁵ *Ильин И. А.* Путь духовного обновления // Путь к очевидности. — М., 1993. — № 1. — С. 237.

¹⁶ *Попова З. Д., Стернин И. А.* Когнитивная лингвистика. — М., 2007. — С. 60.

¹⁷ *Див.: Баган О.* Філософ-воїн // День. — 2008. — 10 жовт. — С. 8.

¹⁸ *Уфимцева М. В.* Власть и авторитет в языковом сознании русских // Русское слово в русском мире. 2005 / Под ред. Ю. Н. Караулова, О. В. Евтушенко, И. В. Ружниченко. — М., 2006. — С. 238.

лення до них. Семи лексичного значення є носіями тих ознак, що формують зміст концепту в межах мовної картини світу. Маючи спільну когнітивну природу, значення і концепт є продуктами діяльності різних видів свідомості — відповідно мовної і ментально-мовної, тобто частини й цілого.

Для поняття, що втілюється у значенні слова вербально-логічними засобами, не характерне етномовне варіювання. Звідси виникає питання: якщо поняття — результат логічного мислення, а концепт — ще й лінгвокреативного, це лінгвокультурний феномен узагалі, то чи можна в лінгвокультурному аспекті говорити про поняття, що позначаються термінами?

Сучасні мовознавці звертають увагу, що основною тенденцією в розвитку мови науки, семантичний каркас якої формують терміни, є втрата «жорсткості», «строгості логіки» і набуття «м'якості». Це дає підстави характеризувати мову науки як явище поліморфне¹⁹. Поліморфність мови науки можна пояснити різними чинниками: відходом від характерного для неї панлогізму, іманентної герметичності, суперечливості і мінливості наукового простору, виникненням інтегральних дисциплін тощо. Поліморфність мови науки виявляється, зокрема, в її тяжінні до загальнонародної мови, лексичні одиниці якої є субстратом терміна, у процесах термінізації / детермінізації тощо. Така зрощеність дає підстави вважати, що межа між науковим і побутовим поняттями є умовною, оскільки «у свідомості людини немає двох світів — світу строгих, глибоких наукових понять і поверхових, бідних понять про речі, достатніх для їх розмежування. Наука, звичайно, висуває підвищені вимоги до значення своїх термінів, але принципової різниці між науковим і побутовим поняттями не повинно бути»²⁰. В усякому разі, спільний сигніфікат, що об'єднує загальноповсякденне слово і термін на логіко-раціональному рівні, сприяє синкретизму їх змістових структур. Тому суперечливим видається прагнення розкрити природу терміна на основі чи то дескриптивного, чи логічного (нормативного) підходів. В основі першого, дескриптивного, підходу — часто цитована думка Г. О. Винокура, що в ролі терміна може виступати будь-яке слово, яким би тривіальним воно не було, і що терміни — це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції²¹. Згідно з логічним (нормативним) підходом, терміни розглядалися як особливі слова чи слова з особливим (термінологічним) значенням, для яких були «сконструйовані» цілі системи вимог, яким нібито повинні відповідати «справжні терміни»: однозначність терміна, лаконічність, точна співвіднесеність з поняттям, відсутність синонімії, омонімії і т. д.»²². Зазначені нормативні вимоги «спрацьовували», якщо термін розглядався у сфері фіксації — у статичній терміносистемі. Звідси впливало, що поза певною термінологією (термінологічним полем) «слово втрачає свою характеристику терміна»²³. Так чи інакше, названі нормативні вимоги створили підґрунтя для упорядкування і стандартизації термінології, її свідомого регулювання, результатом чого стали свого часу державні, галузеві й міжнародні стандарти і терміни, їх визначення, збірники рекомендованих термінів, десятки термінологічних словників, багато з яких, як відомо, виконували нормативну функцію.

¹⁹ *Налимов В. В.* Вероятностная модель языка.— М., 1974.— С. 102.

²⁰ *Никитин М. Ф.* Основы лингвистической теории значения.— М., 1988.— С. 44.

²¹ *Винокур Г. О.* О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Тр. Моск. ин-та истории, философии и литературы.— 1939.— Т. 4.— С. 5.

²² *Головин Б. М., Кобрин Р. Ю.* Лингвистические основы учения о терминах.— М., 1987.— С. 5.

²³ *Реформатский А. А.* Что такое термин и терминология.— М., 1969.— С. 51.

Однак абсолютизація принципу уніфікації термінів виявляє закладену в ньому суперечність: якщо використання цього принципу було закономірним і необхідним у технічній термінології, то його застосування, наприклад, у політичній сфері з її різними системами цінностей та ідеологій означало б штучно препарувати політичну культуру на догоду жорстко-однозначному лінійному детермінізму. Інакше кажучи: якщо *комп'ютер* і в Африці *комп'ютер*, то семантизація, наприклад, політичних термінів (політонімів) *державна, нація, свобода, диктатура, демократія* та ін., їх розуміння є нетотожними не те що в різних етноспільнотах, але й у межах єдиної мовної спільноти (між різними політичними партіями, соціальними групами, індивідами). Тому ми є свідками поступового переходу від світоглядно моністичної, спрощеної, лінійної політичної картини світу, породженої монопольним пануванням офіційної ідеології, до менш зраціоналізованої, плюралістично суперечливої і водночас реалістичнішої картини світу. Мовною реакцією на оцінку політичних реалій є виникнення у значенні політоніма поряд із сигніфікативним (логічним) компонентом супровідного конотативного варіативного компонента. Адже характерною рисою свідомості людини є здатність не лише осмислювати пізнані предмети чи явища, а й оцінювати їх відповідно до системи цінностей. Саме на інтерпретаційному, ймовірнісному характері значення наголошують лінгвокогнітологи, які вбачають у ньому відображення не стільки об'єктивних ознак предмета, скільки тих властивостей, які важливі з погляду того чи іншого етносу²⁴. Тут виявляється одна із семантичних універсалій, коли слова різних мов, що позначають один і той самий денотат, збігаються за сигніфікативним компонентом, але різняться за конотативним. Цього не позбавлені навіть слова-інтернаціоналізми, багато з яких належить до розряду «хибних друзів перекладача» через певні розбіжності в їхньому значенні, що є причиною неточностей і викривлень під час перекладу²⁵. Ще однією мовною реакцією на неоднорідну оцінку політичних реалій є розширення дослідницької парадигми — від мовоцентричної (лінгвістики іманентної, «в самій собі і для себе») до антропоцентричної. За таким розширенням постає потреба розмежовувати два типи значень: 1) лексикографічне, яке зафіксоване у словнику згідно з принципом редукціонізму (мінімуму ознак, включених у дефініцію), і 2) психолінгвістичне (психологічно реальне), у якому сфокусовано той обсяг ядерних і периферійних семантичних ознак, що їх актуалізує окремо взяте слово у свідомості мовців²⁶. Звичайно, психолінгвістичне значення значно ширше і глибше, ніж його лексикографічний варіант. Разом вони співвідносять з концептом як комунікативно релевантна частина і психоментальне ціле.

Розмежування значень на лексикографічне і психолінгвістичне ґрунтується на ідеї О. О. Потєбні про «ближче» значення слова, загальновідоме, спільне для всіх мовців, і «далше» значення, особистісне, яке охоплює, зокрема, емоційно-оцінні ознаки. Прихильники потєбнянської традиції в сучасній семасіології мовному (лексикографічному) значенню протиставляють зміст слова — величину ситуативну і контекстуально зумовлену. При цьому відбулася корекція в погляді на відношення між значенням і смислом: якщо цей зв'язок донедавна здебільшого розглядався тільки в одному напрямку — від значення до смислу (значення в системі мови і його реалізація в мовленні), то А. В. Бондарко слушно

²⁴ *Вежбицкая А.* Семантика грамматики.— М., 1992.— С. 5; *Bartmiski J.* Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji // *Konotacja*.— Lublin, 1993.— S. 170.

²⁵ *Верещагин Е. М., Костомаров В. Г.* Язык и культура.— М., 1976.— С. 6.

²⁶ *Попова З. Д., Стернин И. А.* Знач. праця.— С. 94–97.

загострює увагу на здатності цих одиниць «до взаємних переходів, до перекодування»²⁷ — індивідуального в соціальне, на ґрунті якого знову проростає індивідуальне. У такій моделі взаємопереходів неважко побачити генетичні відношення між цими корелятивними категоріями, де генетично первинним буде смисл як вияв певного, варіативного ставлення до дійсності, а мовне значення — як вторинне, узагальнене, інваріантне відображення предмета чи явища. На думку дослідників, у структурі змісту варто розмежовувати два вияви: об'єктивно-суспільний і суб'єктивно-особистісний²⁸. Об'єктивно-суспільний смисл визначається тією спільною семантикою слова, що усвідомлюється всім етномовним колективом, репрезентантом якого виступає комунікативна особистість. Тому за своїм характером він узуальний. Суб'єктивно-особистісний смисл визначається ставленням індивіда до усвідомлюваних предметів дійсності крізь призму індивідуальної концептосфери. Будучи залежним від рівня культури, життєвого досвіду індивіда, він має оказіональний характер. Звичайно, така стратифікація змісту умовна, тому що межі між об'єктивно-суспільним і суб'єктивно-особистісним розмиті через дифузність і водночас органічність відношень між концептуальною сферою спільноти й індивідуальною концептосферою. Така взаємодія надає слову синергетичної властивості, коли воно стає засобом не лише пізнання світу, а й, за словами О. О. Потєбні, «засобом розуміння самого себе. Розуміти себе можна різною мірою; чого я в собі не помічаю, те для мене не існує і звичайно не може бути виражене мною у слові. Тому ніхто не має права вклатати в мову народу того, чого сам народ у своїй мові не знаходить»²⁹. Звідси випливає, що народ (людина) «омовлює» те, що вважає для себе світоглядно, а відтак — комунікативно значущим.

Когнітивно-комунікативна діяльність мовця не може не зазнавати етнокультурного впливу, бути соціально відстороненою — вона завжди більшою чи меншою мірою аксіологічна, навіть коли позірно аполітична. Будучи культурно, соціально детермінованою, ця діяльність є джерелом для виникнення у значенні, наприклад, терміна-політоніма додаткових конотацій — лінгвокультурних смислів. Вони актуалізуються у психологічному значенні і поглиблюють зміст концепту. Національно-культурна маркованість конотацій як у лексикографічному, так і в психолінгвістичному значеннях є будівельним матеріалом для утворення у структурі концепту ще одного компонента — аксіологічного. Саме аксіологічний компонент з лінгвокультурологічного погляду є стрижневим в «омовленій» частині концепту.

Але яким би концептуально глибоким, проникливим і всебічним не було дослідження живих комунікативних процесів (дискурсу) у зв'язку з культурою (матеріальною, соціальною) народу, лінгвокультурологія може проникнути в концептосферу народу настільки, наскільки вона є вербально вираженою. Але ж, як відомо, значна частина концепту може й не мати об'єктивації мовними засобами. Якщо комунікацію порівняти з айсбергом, то «омовлена» частина концепту видається лише верхньою і, можливо, не найвагомішою його частиною. Іноді невидима частина айсберга може бути важливішою для взаєморозуміння (або відіграє важливішу роль у його порушенні), ніж вербальна³⁰. Більше того, вербальна комунікація (зовнішнє, діалогічне мовлення) може бути засобом комунікативної мімікрії мовця, підтверджуючи таким чином відому максиму

²⁷ Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл.— Ленинград, 1978.— С. 39.

²⁸ Алефиренко Н. Спорные проблемы семантики.— М., 2005.— С. 80.

²⁹ Потєбня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 102.

³⁰ Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации.— М., 2007.— 247 с.

Талейрана: «Мова дана людині, щоб приховувати свої думки». «Свої думки» людина розкриває у внутрішньому мовленні, формами якого служать потік свідомості, внутрішній монолог, автодіалог, внутрішня реакція. Як вважають психологи, внутрішнє мовлення виникло на порівняно високому рівні еволюції людини як результат її природного бажання пізнати світ і себе у світі. У внутрішньому мовленні виявляється автентичність *буття* людини, яке в екзистенційному вимірі не те саме, що *життя*: «Буття й життя не збігаються. Моє життя завжди буде здаватися мені нетотожним з тим, яке я ношу всередині себе, і яке є справжнім, хоча зовнішні реальності гальмують та вилучають його»³¹. Показово, що в екзистенційно-гуманістичній філософії розмежовують зовнішні для людини знання, і ті, які становлять її внутрішнє ество³² (найособистіші, які умовно назовемо внутрішніми). Внутрішні знання — це те, у чому людина дорівнює сама собі, своїй іманентній сутності, досягає гармонії, зливаючись із своїм «Я».

Внутрішні знання є тим невидимим комунікативним містком, на якому адресант і адресат можуть сходитися або розходитися — залежно від їх світоглядної спорідненості чи віддаленості. Річ у тім, що в процесі внутрішньої еволюції людини істинні знання перетворюються на переконання, якими людина дорожить і керується в повсякденній когнітивно-комунікативній діяльності. На відміну від інформації, ці знання не можна купити, продати, взяти чи вкрасти. Світоглядна суголосність є необхідною умовою досягнення між комунікантами консенсуальної взаємодії з допомогою слів. Тому в концепції комунікації Умберто Матурані феномен комунікації залежить не від того, що передається, а від того, що відбувається в адресаті. Відтак нікого не можна переконати раціональним шляхом у тому, у що він до цього сам — у неусвідомленій формі — «не вірив»³³. Ніби продовжуючи цю думку, основоположник діалогічної філософії мови М. М. Бахтін підкреслює: «Ми, насправді, ніколи не вимовляємо слова і не чуємо слова, а чуємо істину чи неправду, добре чи зле...»³⁴.

Досліджуючи особливості «омовлення» концепту, варто зазначити, що причини його неадекватної вербалізації (за Л. Костенко, «слово — прізвисько думки..., а найчастіше — її псевдонім»³⁵) чи відсутності вербалізації є не лише, як часто вважають, «суто комунікативними (комунікативна релевантність концепту)»³⁶. Скажімо, виявом імпліцитної поведінки комунікативної особистості може бути свідоме мовчання, точніше, красномовне мовчання. Розмежовуючи категорії *казання* і *мовлення* у своїй філософії мови, М. Гайдеггер зауважує: «Казання і мовлення — це не одне й те ж. Хтось може говорити, говорить без утаву, і все це ні про що не каже. А хтось мовчить, він не говорить, і в немовленні може сказати багато чого»³⁷. Категорію «немовленого» М. Гайдеггер розглядає з позицій екзистенціалізму — невідривно від категорій «адоративного» (втаємниченого) і «увіреного»: «Немовлене — це не лише те, що позбавлене озвучування, а й неказане, ще не показане, те, що ще не сягнуло з'яви. Те, що взагалі му- сить зоставатися немовленим, затримується у неказаному, як непоказувальне

³¹ Марсель Г. Homo viator.— К., 1999.— С. 315–316.

³² Там же.— С. 6.

³³ Матурана У. Биология познания // Язык и интеллект.— М., 1995.— С. 98.

³⁴ Див.: Кашкин В. Б. Основы теории коммуникации.— М., 2007.— С. 11–12.

³⁵ Костенко Л. Відмикаю світанок скрипичним ключем // Вибране.— К., 1989.— С. 8.

³⁶ Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная семасиология и лингвоконцептология // Лингвоконцептология.— Воронеж, 2008.— Вып. 1.— С. 5.

³⁷ Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'яця.— Л., 2007.— С. 113.

перебуває у прихованому,— це таємниця. Увірене мовить як присуд у сенсі наданого, мовлення якого навіть не потребує озвучення»³⁸.

Сучасні екзистенціалісти в особі Г. Марселя говорять про реабілітацію поняття, якому «після найретельнішого аналізу» дають назву «потойбіччя»³⁹. Воно передбачає вихід за межі повсякденності, на трансцендентний рівень. Цей рівень дає відчуття, що існує щось таке втаємничене, імпліцитне, що неможливо осягнути розумом, а лише дотиком серця в сакральному значенні цього слова (пригадаймо літургійне: «вгору піднімімо серця»). Виразні екзистенціалістські мотиви звучать у Франковому: «...Знання предавне відчуття треба, серцем зрозуміть. Що темне для ума, для серця ясне й явне...»⁴⁰. Екзистенціалістська межа проведена: там, де закінчується влада розуму, там починається влада духу, серця. Тому будь-якої мови можна навчитися більшою чи меншою мірою — осягнути концепти важче, бо вони не тільки мисляться, але й переживаються. А це потребує активізації не лише розуму, а й духу, внутрішнього голосу.

Згідно з філософією екзистенціалізму, предтечею якого можна вважати Григорія Сковороду, центральним ядром людського «Я» є дух (духовне). Завдяки духові людина відчуває себе і як конкретна неповторна особистість, і як духовна істота. Звичайно, дух як трансцендентний вимір екзистенції не підлягає ні теоретичній, ні практичній об'єктивізації, а відтак — пізнанню. Через це йому важко розраховувати на «прописку» у структурі концепту. Однак якщо відійти від «україн вузької спеціалізації, секуляризації, “прив'язування” тільки до інтелекту, і практично повної відірваності від інших способів осягнення світу (інтуїтивного, підсвідомого, містичного)»⁴¹, стане зрозуміло, що йдеться зовсім не про пошук чорної кішки в темній кімнаті. У своїй структурній еволюції концепт приречений на вербальну лакунність, що виявляється на трансцендентному рівні буття людини. Тут людська ідентичність комунікативної особистості набуває цілісності і водночас втаємниченості, що дозволяє називати завершальний компонент структури концепту адоративним (втаємниченим). Він пов'язує комунікативну особистість з вищими смислами буття, лежить за порогом свідомості (це «увірене», за М. Гайдеггером) і не підлягає вербальному декодуванню. Тому можна маніпулювати свідомістю, але не можна маніпулювати духом.

За змістовим наповненням концепту, цілісністю його структури можна судити про рівень психоментальної самореалізації комунікативної особистості. Невраховання чи недооцінка якогось із компонентів редукує структуру концепту, збіднює буття комунікативної особистості.

Проведена вище стратифікація концепту відбиває тенденцію, коли, за спостереженнями В. Манакіна, «у сучасних лінгвістичних дослідженнях, а втім, як і в інших галузях знань, спостерігається повільне й обережне просування до поєднання в одному фокусі власне наукових, філософських і релігійних уявлень про світ і людину»⁴². На думку одного з провідних українських кібернетиків Ю. Белова, «ми стоїмо перед синтезом гуманітарних наук, природничих наук і

³⁸ Там же.

³⁹ Марсель Г. Зазнач. праця.— С. 12.

⁴⁰ Франко І. «Якби ти знав, як много важить слово...» // Франко І. Зібрання творів : У 50 т.— К., 1976.— Т. 3.— С. 172–173.

⁴¹ Бацевич Ф. Божественно-людська природа мови в концепції Олександра Потебні // Зап. наук. тов-ва ім. Шевченка.— Л., 1997.— Т. 224.— С. 297–303.

⁴² Манакін В. Н. Сопоставительная лексикология.— К., 2004.— С. 24.

релігії, перед синтезом метафізики й культури. Адже інакше феномен людини збагнути неможливо»⁴³.

Таким чином, концепт постає цілісним психоментальним утворенням, що має складну (чотирикомпонентну) рівневу будову. Його структуру формують образний, поняттєвий, аксіологічний та адоративний компоненти, які співвідносяться з відповідними рівнями комунікативної особистості: мотиваційним, когнітивним, вербально-семантичним та трансцендентним. Це дає підстави говорити про взаємодію і взаємовплив концепту і комунікативної особистості, зокрема через їх духовне обрамлення. Адже *духовне* є основою концепту на домовному рівні — у сфері колективного несвідомого; *духовне* є і еволюційним піком концепту на надмовному трансцендентному рівні, де сягає вершини особистості (за «вершинною психологією» Л. С. Виготського). Важко уявити, яка частина концепту набула вербального втілення, а яка залишилась за межами семантичного простору мови.

(Дрогобич)

У. Р. YAREMKO

THE STRATIFICATION OF THE CONCEPT

The article examines the stratification of the concept in connection with the structure of the communicative personality. The peculiarities of the concept verbalization and the reasons of its absence are made clear.

Key words: concept, a structural component, verbalization, levels of the communicative personality.

⁴³ Див.: Стріха М. Університетська наука в Україні: спроба діагнозу // Сучасність.— 2007.— № 7.— С. 133–137.